

UDK 338.2:28(048.83)

Primljeno: 18. 09. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Senad Ćeman

ANALIZA SLOBODA U MUSLIMANSKIM DRUŠTVIMA IZ PERSPEKTIVE BOSANSKIH AUTORA

[Admir Čavalić i Resul Mehmedović (ur.), *Slobode u muslimanskom svijetu*, Udruženje građana „Multi”, Tuzla, 2022]

U Sarajevu je tokom mjeseca maja 2022. godine organizirana konferencija o pitanju sloboda u muslimanskom svijetu iz perspektive bošnjačkih autora. Organizatori konferencije bili su udruženje građana „Multi”, Acton Institut iz Sjedinjenih Američkih Država, Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića i izdavaštvo Dialogos. Organizatori konferencije su referate sa konferencije objavili u zborniku *Slobode u muslimanskom svijetu* koji čini deset tekstova. Prvih pet posvećeno je ekonomskim slobodama, dok u drugih pet radova autori pišu o slobodi u sferi prava žena, politike, medija, vladavine prava i psihologije. U svjetlu tradicije, islama i globalnih tokova u muslimanskom svijetu autori nude refleksije o slobodi narativom razumljivim čitaocu našeg podneblja, poštujući osnovne uzuse akademskog pisanja teksta. Urednici na početku edicije daju kratku informaciju o nastanku djela. Publikacija nije opremljena izvodima iz recenzija, pogovorom kao ni kratkim bibliografskim informacijama o autorima priloga. Autori su na kraju tekstova popisali korištenu literaturu, uglavnom bez navođenja izdavača izvora na koje se pozivaju. Autore i teme možemo u najkraćem predstaviti na sljedeći način:

Mustafa Acar u tekstu “Sloboda, muslimanski svijet i iskustvo Turske sa slobodnotržišnom ekonomijom” (str. 9-51) govori o vrijednostima koje daju smisao našem životu, a koje opet bez vrijednosti slobode i pravde postaju bespredmetne. Autor nudi više definicija slobode među kojima preferira onu da je sloboda „osobina nesputava-

nja sudbinom, nuždom ili okolnostima u nečijim odlukama i postupcima“. Elaborirajući vrste sloboda autor smatra da se apsolutna sloboda, zbog ljudske prirode, može pripisati samo Bogu, da su ekonomske slobode jedna od najvažnijih realnosti života, da su političke slobode usko povezane sa ekonomskim razvojem i prosperitetom. Autor posmatra muslimanski svijet kao geografski prostor 57 država članica OIC-a (Organizacije islamske saradnje), lociranih prvenstveno na Bliskom istoku i u sjevernoj Africi (MENA), centralnoj i istočnoj Aziji, čije su većinsko stanovništvo muslimani, sa 22% svjetske populacije, 1.8 milijardi stanovnika i 8.6% svjetskog BDP-a. U radu je ponuđen tabelarni prikaz Indeksa ekonomske slobode u svijetu i političke slobode u muslimanskom svijetu. Nakon što zaključuje da u teorijskom smislu islam kao religija nema problema sa idejom slobode i slobodnotržišne ekonomije – što je jedinstven stav i ostale četverice autora koji u ovoj ediciji pišu o ekonomskoj slobodi u muslimanskom svijetu – autor ukazuje na vanjske faktore (kolonijalizam, vojne invazije i imperijalističko-ekonomska eksploatacija prirodnih resursa od strane vanjskih sila) i unutrašnje razloge (dominantni mentalitet koji karakterizira literalizam, tradicionalizam i fatalizam) koji utiču na stepen sloboda u muslimanskom svijetu. Drugi dio ovog teksta donosi presjek stanja ekonomskih sloboda u Republici Turskoj sa posebnim osvrtom na mandatni period predsjednika Ozala i Erdogana. Tekst obiluje korisnim ekonomskim pokazateljima i pomaže u orijentaciji pri definiranju trenutnih granica i mogućnosti ostvarenja sloboda u muslimanskim državama sa posebnim osvrtom na prilike u Republici Turskoj.

Admir Čavalić u tekstu “Islam i ekonomski liberalizam” (str. 53-74) istražuje moguće modele jednoglasja islama i ekonomskog liberalizma, naglašavajući da je islam religija, a ekonomski liberalizam ideologija kojima su zajednički određeni politički, ekonomski i društveni aspekti. Autor na razgovjetan način pojašnjava suodnos islama sa ekonomskim liberalizmom govoreći o privatnom vlasništvu, slobodi izbora i poduzetništvu, konkurenciji, slobodnoj trgovini, konceptu ograničene države u islamu te zagovara nužnost većeg stepena ekonomskih, političkih i drugih slobode za muslimane. Autor nije ponudio jasan instrumentarij za ostvarenja takvog cilja, ali se iz izloženih argumenata mogu razumjeti smjernice djelovanja u duhu onoga što zagovaraju savremeni muslimanski teoretičari na koje se autor u radu poziva.

Damir Bećirović u tekstu “Povijesna prožimanja islama i ekonomskog liberalizma” (str. 75-93) potvrđuje i nadopunjuje osnovne teze kolege Čavalića pozivajući se na slične ili identične autore i izvore. U tekstu se govori o poimanju islamske ekonomije, vladavini prava i poštivanju ugovora, zaštiti privatnog vlasništva, vrednovanju rada, konkurencije i poduzetništva. Autor naposljetku zaključuje (str. 90) da je

„nemoguće za neku religiju utvrditi ekskluzivno pravo na tržišnu ekonomiju, ali isto tako ne treba niti jednu religiju proglasiti nespojivom s ekonomskim liberalizmom“. Rad nije ponudio presjek sloboda u muslimanskom svijetu ali jeste dao teorijski okvir za muslimansko razumijevanje ekonomskih sloboda.

Edib Smolo, potpisnik teksta “Islamska ekonomska misao i slobodno tržište: uloga islamskih učenjaka” (str. 95-131), započinje svoje razmatranje sa “šumpeterijskim jazom” i njegovim negiranjem pet stoljeća ekonomskog sistema unutar islama (do epohe Tome Akvinskog 1225-1274), što je po mišljenju autora „jednako negiranjju samog islama“ (str. 96). Autor navodi zapažanja pojedinih savremenih muslimanskih mislilaca, poput Islahija, da je ovakva praksa prisutna samo kada je riječ o ekonomskim razmišljanjima i institucijama jer su doprinosi muslimanskih mislilaca u drugim oblastima bolje dokumentovani i poznati. Autor to ilustrira nizom ekonomskih termina nastalih u muslimanskom svijetu u tom osporavanom periodu, poput *hisbah* ili *agoranomus* – inspekcija, *mudarabah* ili *commenda* – pasivno partnerstvo, *suftadža* ili *sheque* – ček ili priznanica i drugi. Autor nudi uvod u historijat nastanka i razvoja islamske ekonomije a potom izdvaja nekoliko ekonomskih pitanja u djelima muslimanskih učenjaka iz tog perioda kao njihove nesporne akvizicije razvoju ekonomije kao discipline, poput pitanja privatnog vlasništva *laissez faire* i pitanje državne intervencije, pitanja teorija cijena, pitanja uloge države na tržištu, pitanja monetarne ekonomije, pitanja ekonomskog razvoja, oporezivanja i podjele rada, pozivajući se pritom na stavove i djela Ibn Halduna, Ibn Tejmije, Ibn Hazma i Gazalija. Upravo ovakav pristup autora dodatno daje na značaju njegovom radu i upućuje na to da je sam autor uspio načiniti korak dalje od radova o slobodi pisanih isključivo po zapadnoj metodologiji. Takav pristup će, po našem skromnom mišljenju, ovaj rad učiniti zanimljivijim budućim istraživačima. Autor svoje razmatranje zaključuje stavom da „bez pretjerivanja, možemo kazati da kapitalizma i slobodnog tržišta u današnjem obliku zasigurno ne bi bilo bez doprinosa muslimanskih učenjaka koji su pisali o ovim i drugim temama tokom cijele historije islama“ (str. 127).

Faruk Hadžić u tekstu “Ekonomske slobode u muslimanskim zemljama” (str. 133-150) donosi zanimljive podatke i grafičke prikaze za 20 najbolje i isto toliko najlošije rangiranih najbogatijih OECD zemalja prema indeksu ekonomskih sloboda globalne ekonomije za 2022. godinu, koje idu u prilog tezi da s porastom nivoa ekonomskih sloboda raste i BDP po glavi stanovnika. Prema prikazanim parametrima autor zaključuje da „zemlje sa većinskim muslimanskim stanovništvom još uvijek se ne mogu svrstati u sami vrh svjetskih zemalja prema nivou ekonomske razvijenosti (...) nisu ekonomski slobodne i imaju tendenciju pogoršanja ovog indeksa u narednim godi-

nama“ (str. 148). Prema rezultatima istraživanja, smatra autor, primjetan je napredak pojedinih muslimanskih zemalja u ekonomskom smislu, ali uz pogoršanje nivoa ekonomskih sloboda. Analitički pristup autora učinio je rad preglednim i nedvosmislenim u pogledu egzaktnosti podataka i uvida u opće ekonomsko stanje nacija.

Sumeja Ljevaković u tekstu “Položaj muslimanske kroz povijest” (str. 151-183) piše o pravima žena u muslimanskim društvima, o lošim praksama iz predislamskog doba, preko promjena koje je islam donio u pogledu položaja žena do običaja i praksi koje će tokom vremena postati dio identiteta muslimanke. Autorica navodi stavove pojedinih muslimanskih teoretičara koji sferu šerijatskog prava, zajedno s običajima u određenim sredinama, drže za dva ključna uzroka nazadovanja položaja žena u muslimanskim sredinama. Autorica smatra da se reforma ženskog pitanja u muslimanskim zemljama pokazala jako kompleksnom, da su muslimanske zajednice bile daleko spremnije na prihvatanje promjena ili novih ideja sa Zapada u pogledu reformi nauke, politike ili ekonomije, dok reforma položaja žena ipak nije prelazila okvire u kojima se ovo pitanje razvijalo u formativnom i klasičnom periodu islama. Položaj Bošnjakinja, prema mišljenju autorice, bio je pretežno podređen vjerskim i tradicionalnim poimanjima žene i njenih prava kao i dužnosti u porodici i društvu. U radu se razmatraju pitanja prava na obrazovanje žena, prava glasa za žene u muslimanskim državama, pravo na rad i privređivanje. Komparativnom analizom statusa i prava žena kroz vrijeme, smatra autorica, „uočava se da su muslimanski učenjaci duži niz stoljeća donosili brojne propise koji su ženama ograničavali ili oduzimali prava koja su im islamom bila zagarantovana“ (str. 178). Muslimanke se, zaključuje autorica na kraju rada, „još uvijek bore za veće slobode i prava u porodičnim pravima gdje se promjene daleko sporije uvode“ (str. 179).

Rusmir Šadić u tekstu “Muslimanska politička teologija” (str. 185-206) razmatra pitanje „da li postoji politička teologija u islamu, te šta su osnovne specifičnosti njenog karaktera“ (str. 186). Nalazi kako “politička teologija” nije tradicionalni pojam ali se može posmatrati kao „doktrina koja legitimira korištenje javnog autoriteta pozivanjem na božansko otkrovenje“ (ibid.). U svome radu autor se poziva na muslimanske autore koji govore o “falsifikaciji muslimanske svijesti”, na Farabijevu *Uzoritru državu* kao i na nemuslimanske autore koji smatraju da trenutak rađanja političke teologije treba tražiti u onome što se označava pojmom *fitna al-kubra*. Autor u svome radu se osvrće na suodnos pitanja slobode u zapadnom poimanju sa problemima blasfemije i apostazije u muslimanskom poimanju na temelju tradicionalnih (nakl) i racionalnih (akl) dokaza, dajući prednost potonjim. Zatim autor navodi četiri oblika politizacije religije i onoga što neki nazivaju političkim islamom kao težnji

„ka realizaciji moći i suverenitetu“. Autor rad zaključuje promišljanjem da samo „novi čovjek“ *homo moralis* predstavlja izlaz i za religiozne i za sekularne, muslimane i nemuslimane. Autor se u radu zaklanja iza preuzetih citata drugih autora na koje se poziva ne iznoseći jasno vlastiti stav pa bi se moglo razumjeti kako izbor korištenih citata sugerira stav autora što je mogući razlog njihovog preuzimanja. U zaključku teksta autor tvrdi da je „neizostavno važno jačanje racionalističke tradicije unutar teološkog mišljenja“ (str. 203). Ovaj tekst bismo izdvojili po pristupu autora u propitivanju složenih političkih prilika i sloboda u muslimanskom svijetu. Nadati se da će autor nastaviti istraživanje ovog važnog pitanja.

Emir Džambegović u tekstu “Medijske slobode u muslimanskom svijetu” (str. 207-236) razmatra o slobodi kao jednom od univerzalnih prava, Deklaraciji Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima i Human Freedom Indexu za 2019. godinu, a prema kojem je samo 7 od 40 država s većinskim muslimanskim stanovništvom imalo slobodu izražavanja veću od svjetskog prosjeka. U radu su navedeni konkretni primjeri gašenja slobode medija u muslimanskim državama.

Benjamin Nurkić u tekstu “Vladavina prava kao *conditio sine qua non* islamske države” (str. 237-250) objašnjava razliku između vladavine pravednih zakona (*the rule of law*) i vladavine pomoću zakona (*rule by law*). Autor smatra (str. 239) da termin “islamski” nažalost predstavlja isprazan pojam koji zbog velike količine zloupotrebe suštinski ne predstavlja nikakvu vrijednost, te da se zakoni u većini muslimanskih država ne donose kako bi služili građanima, već da bi služili autoritarnim vlastima. U tekstu je prikazan ranking indeksa vladavine prava svih većinski muslimanskih zemalja, uz napomenu kako „vladavina prava predstavlja politički ideal kojem se države mogu približiti, ali nikad ga u potpunosti dostići“ (str. 244). Istražujući pitanje o tome kakva vladavina prava je potrebna muslimanima, autor navodi četiri ključna značenja koja su usklađiva sa zapadnim konceptom vladavine prava, ali ne na način doslovnog preslikavanja obzirom na to da muslimani moraju proći kroz sve poteškoće kroz koje je prošao Zapad gradeći koncept vladavine prava. Autor opaža kako „islamskoj civilizaciji nije potreban suštinski poseban koncept vladavine prava, ali joj je potrebno da se vlastitim zalaganjem izbori za vladavinu prava, za šta nije dovoljno puko kopiranje “zapadnog” koncepta vladavine prava“ (str. 247). Islam, smatra autor, od države traži ne da prisiljava na “moral” već da omogući slobodu pojedincu da izabere između morala i nemorala, jer samo tada je riječ o istinskom moralu. Rad nudi nekoliko važnih dionica o duhu slobode i vladavine prava koje je potrebno dodatno pojasniti kroz primjere, prakse i preporuke.

U posljednjem, desetom po redu, objavljenom radu u ovoj publikaciji “Islamizacija psihologije i psihoterapije kao vid liberalizacije” (str. 251-263) Amina Duraković piše o ideji velikih umova prisutnoj tokom dugog niza stoljeća o tome da su ljudi prije svega religiozna bića. U konciznom tekstu autorica argumentirano navodi da prema istraživanjima iz 2018. godine 84% svjetske populacije se deklarira kao religiozno, o tome da je psihologija u želji da se odvoji od filozofije postala ovisna o njoj, o problemima psihologije zasnovane na ograničenosti opažanja ili na oslanjanju na konceptualne ideje, odnosno neupitne pretpostavke. Ako je religija tu i ako planira ostati, zašto je se, pita autorica, onda nastavlja ignorisati? Autorica se pita da li je moguće da trenutno imamo iskrivljen pogled na ljudski um, uzme li se u obzir da 96% uzoraka za psihološke studije dolazi iz zemalja koje predstavljaju samo 12% populacije. U radu se također problematiziraju laboratorijska istraživanja koja se često preferiraju u odnosu na terenske studije. Kao ilustraciju nedovoljnog razumijevanja usljed određenih specifičnosti muslimanskog poimanja, u ovom slučaju, psihologije autorica navodi kako su provedena istraživanja pokazala da se najveći dio krivnje koju pacijenti muslimani osjećaju odnose na vezu sa Bogom. Terapeut ili psiholog koji nije upoznat sa islamskim konceptima Boga trudit će se da njegovo iskustvo sagleda u granicama vlastitog teorijskog kalupa, propisati antidepresive, izgubiti klijenta ili biti ubijeden da su takvi klijenti izgubljeni slučajevi. Ironično je, veli autorica u zaključku teksta, kako je nauka o duši zanijekala postojanje duše i kako Bog i religija ostaju posljednje tabu teme psihologije. Autorica ovim tekstom skreće pažnju na značaj prve od pet zaštićenih vrijednosti u islamu, slobode.

Nakon ponuđenog uvida u popis autora i sadržaj obrađenih tema u ovoj publikaciji, može se reći da se radi o korisnom i zanimljivom zborniku. Radovi su pisani uglavnom prema izvorima namijenjenim prvenstveno zapadnoj čitalačkoj publici. Za kompletniju analizu stanja sloboda u muslimanskom svijetu potrebno je uložiti dodatni napor u sagledavanju vrijednosti slobode i ljudskog dostojanstva (*karama*) u šerijatskom javnom diskursu (*al-sijasa al-šariyya*), o čemu također postoje brojna djela na arapskom jeziku. Potpuniji uvid u stanje sloboda u muslimanskom svijetu moguće je ostvariti i terenskim istraživanjem kroz kraće ili duže boravke u muslimanskom svijetu ili makar kroz razgovor sa ljudima koji žive ili dolaze iz tih krajeva, a koji nužno ne pišu studije za određene istraživačke centre sa jasno definiranim politikama produkcije produkcije i distribucije takvih studija. Arapska poslovice kaže da ono što se čuje ne može biti identično onome što se doživi (*Laysa al-ḥabar ka al-ʿayān*). Ova publikacija, što je sasvim razumljivo, nije pokrila značajan broj recentnih praksi po pitanju sloboda u muslimanskom svijetu, posebno onih sa podugačke liste

razorenih muslimanskih društava Bliskog istoka u prve dvije decenije 21. stoljeća, prije svih Iraka, Sirije i Libije sa pozicije eventualne međunarodne umiješanosti ili rezerviranosti u kršenju brojnih muslimanskih sloboda. Nadati se da će se u budućnosti, u slobodi da se traži i nađe najbolji odgovor na postavljeno pitanje, o tome organizirati konferencije i publicirati radovi.

Nakon čitanja ove publikacije nameće se zaključak da je ljudska sloboda vrijednost sama po sebi (*kime zatije*), putem koje se čovjek osjeća gordim i priznatim bićem. Potreba za slobodom se jednostavno nosi sa sobom od rođenja i za nju ne treba nikakav vanjski faktor ili druga vrijednost. Sve što ugrožava slobodu u suprotnosti je sa načelom dostojanstva, ugleda i poštovanja. Sa druge strane, osoba svjesna ove esencijalne vrijednosti morala bi putem očuvanja vlastitog digniteta čuvati tuđe slobode. Sloboda počinje kao individualna vrijednost koja je u konačnici, opet, društvena vrijednost. Granice dostojanstva su podudarne sa granicama slobode – tamo gdje počinje ugrožavanje tuđe slobode prestaje granica vlastite slobode. Ovu publikaciju najtoplije preporučujem za čitanje, uz duboku zahvalnost izdavaču i autorima na vrijednim radovima.

Adresa autora

Author's address

Senad Ćeman

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet islamskih nauka

senad.ceman@fin.unsa.ba

